प्रवृत्तं कर्म्म संसेव्य देवानामेति सार्ष्टिताम्।
निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै॥"
कामनापूर्व्वकं कर्म्म शरीरप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्त तदेव कर्म्म कामनारहितं पुनर्ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्व्वकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्तमुच्यते। सार्ष्टितां समानगतितां ऋषेर्गत्यर्थत्वात् पञ्चभूतान्यत्येति अतिक्रामति मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः। विष्णुपुराणे च।६।७।३८। विशिष्टफलदा काम्या निष्कामाणाञ्च मुक्तिदा। भगवद्गीतापि।
"युक्तः कर्म्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम्।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते॥"
युक्तः ईश्वराय कर्म्माणि न फलाय इत्येवं समाहितः। फलं त्यक्त्वा कर्म्माणि कुर्व्वन्निति शेषः। शान्तिं मोक्षाख्यां नैष्ठिकीं निष्ठायां भवाम्। सत्त्वशुद्धिः ज्ञानप्राप्तिः सर्व्वकर्म्मसंन्यासः ज्ञाननिष्ठाक्रमेणेति वाक्यशेषः। अयुक्तस्तद्विर्म्मुखः। कामकारेण कामप्रेरिततया कामतः प्रवृत्तेरिति यावत्। फले सक्तः सन् फलायेदं कर्म्म करोमीत्येवं फले सक्तो नितरां बन्धं प्राप्नोति। तथा च अर्ज्जुनं प्रति भगवद्वाक्यम्।
"मयि सर्व्वाणि कर्म्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः॥"
संन्यस्य निःक्षिप्य समर्प्य इति यावत्। अध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्या ईश्वराय भृत्यवत् करोमि इत्यनया बुद्ध्या निराशीस्त्यक्तकामसङ्कल्पः। अतएव निर्म्ममः ममतारहितः। विगतज्वरः विगतसन्तापः। यत्तमाह स एव।
"यत् करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्।
यत् तपस्यसि कौन्तेय! तत् कुरुष्व मदर्पणम्॥"
विष्णुपुराणम्।
"कर्म्माण्यसङ्कल्पिततत्फलानि
संन्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे।
अवाप्य तां कर्म्ममहीमनन्ते
तस्मिन् लयं ये त्वमलाः प्रयान्ति॥"
कर्म्ममहीं भारतवर्षरूपाम्। एकादशस्कन्धे।
"वेदोक्तमेव कुर्व्वाणो निःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे।
नैष्कर्म्यां लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः॥"
वेदोक्तमेव कुर्व्वाणो न तु निषिद्धम्। ननु कर्म्मणि क्रियमाणे तस्मिन्नासक्तिस्तत्फलं स्यादेव न तु नैष्कर्म्यारूपा फलसिद्धिरत एवाह निःसङ्गोऽनभिनिवेशवान् ईश्वरेऽर्पितुं न तु फलोद्देशेन। अथ फलस्य श्रुतत्वात् कर्म्मणि कृते फलं भवत्येव इत्याह रोचनार्थेति कर्म्मणि रुच्युत्पादनार्था। अतएव तत्रैव।
"फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम्।
श्रेयोविवक्षया प्रोक्ता यथा भैषज्यरोचनम्॥
उत्पत्त्यैव हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च।
आसक्तमनसो मर्त्त्या आत्मनोऽनर्थहेतुषु॥
न तानविदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो वृजिनाध्वनि।
कथं युञ्ज्यात् पुनस्तेषु तांस्तमो विशतो बुधः॥
एवं व्यवसितं केचिदविज्ञाय कुबुद्धयः।
फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदज्ञा वदन्ति हि॥"
इयं फलश्रुतिर्न श्रेयःपरमपुरुषार्थपरा न भवति किन्तु बहिर्म्मुखानां नृणां मोक्षविवक्षया अवान्तरकर्म्मफलैः कर्म्मसु रुच्युत्पादनमात्रं यथा, भैषज्ये औषधे रुच्युत्पादनम्। यथा,—
"पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्डलड्डुकान्।
पित्रैवमुक्तः पिबति न फलं तावदेव तु॥"
तत्रागदपानस्य न खलु खण्डादिलाभ एव प्रयोजनं किन्त्वारोग्यम्। तथा वेदोऽप्यवान्तरफलैः प्रलोभयन् मोक्षायैव कर्म्माणि विधत्ते। ननु कर्म्मकाण्डे मोक्षस्य नामापि न श्रूयते कथमेवं व्याख्यायते यथाश्रुतस्यैव घटनात् इत्याह उत्पत्त्येति द्वाभ्याम्। उत्पत्त्या स्वभावत एव कामेषु पश्वादिषु प्राणेषु आयुरिन्द्रियबलवीर्य्यादिषु स्वजनेषु पुत्रदारादिषु अनर्थहेतुषु परिपाकतो दुःखहेतुषु अतस्तान् स्वार्थं परमसुखमविदुषः अजानतः अतो न तान् प्रकृतीभूतान् बुधो वेदो यद्बोधयति तदेव श्रेयः इति विश्वसितान् इत्यर्थः। तान् एवम्भूतान् वृजिनाध्वनि कामवर्त्मनि देवादियोनौ भ्राम्यतः ततः पुनस्तमोभूतवृक्षादियोनिं विशत इति। पशुकाम इति च सुखपुत्रादिकाम इति च कथं पुनस्तेष्वेव कामेषु अयं बुधो वेदो युञ्ज्यात् प्रवर्त्तयेत्। तथा सत्यनाप्तः स्यात् इति भावः। कथं तर्हि कर्म्ममीमांसकाः फलपरतां वदन्ति तत्राह। एवमिति व्यवसितं वेदस्याभिप्रायं अविज्ञाय कुसुमितामवान्तरफलरोचनया रमणीयां परमफलश्रुतिं वदन्ति कुतस्ते कुबुद्धयस्तत्राह हि यस्मात् वेदज्ञा व्यासादयः न तथा वदन्ति इति। अतएव निष्कामकर्म्मेण आत्मज्ञानार्थतोक्ता यथा,—
"अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः।
कर्म्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिन्नेह दृश्यते॥"
सोऽपि दुरितक्षयद्वारा न साक्षात्। तथा च।
"ज्ञानसत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्म्मणः॥"
तथा श्रुतिः।
"तमेवं वेदार्थवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ब्रह्मचर्य्येण तपसा श्रद्धया दानेन यज्ञेनानशनेन चेति।"
तं आत्मतत्त्वसाक्षात्कारं अतएव यज्ञादीनां ज्ञानशेषतावधार्य्य निष्कामेषु कर्म्मसु प्रवर्त्तते। पण्डितेनापि मूर्खः काम्ये कर्म्मणि न प्रवर्त्तयितव्य इत्याह षष्ठस्कन्धे।
"स्वयं निःश्रेयसं विद्वान्नावबुध्यते कर्म्म हि।
न राति रोगिणोऽपथ्यं वाञ्छतोऽपि भिषक्तमः॥"
राति ददाति इति समयप्रदीपे श्रीदत्तः॥
"दासीदासमलङ्कारमन्नं षड्रससम्भवम्।
पुरुषोत्तमतुष्ट्यर्थं प्रदेयं सार्व्वकालिकम्॥
यद्यदिष्टतमं लोके यच्चाप्यस्ति गृहे शुचि।
तत्तद्धि देयं प्रीत्यर्थं देवदेवस्य चक्रिणः॥"
इदं दानं ब्राह्मणसम्प्रदानकमेव विष्णुप्रीतिमुद्दिश्य एवं सर्व्वत्र दाने। विष्णुप्रीतेः सामान्यतः श्रुतत्वात्। अथ विष्णुप्रीतौ देवताधिकरणन्यायविरोध इति चेन्न स्वर्गवदधिकारिविशेषणत्वेन तत्सत्त्वप्रसाधनात् इत्याहुः। ब्राह्मणसम्प्रदानकत्वे किं मानमिति चेत् वामनपुराणे तत्तन्मासमेदेन तत्तद्दानमभिधाय।
"विष्णुप्रीत्यर्थमेतानि देयानि ब्राह्मणेष्वथ।
देयानि विप्रमुख्येभ्यो मधुसूदनतुष्टये॥"
इत्यभिधाय दासीदासमित्यादिवचनद्वयाभिधानात्। तथा च विष्णुधर्म्मोत्तराभिपुराणयोः।
"यत्र यत्र भवेत् प्रीतिर्विष्णवेभ्यो महामुने!।
तत्तदच्युतमुद्दिश्य विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत्॥"
विष्णुधर्म्मोत्तरतृतीयकाण्डे तु विष्णुसंप्रदानकमेव दानं यथा,—
'विष्णोः शङ्खप्रदानेन वारुणं लोकमाप्नुयात्।' इत्यादिना।
"क्षीरपल्लवसंयुक्तान् कलसान् सुविभूषितान्।
दत्त्वा वै देवदेवाय वाजिमेधफलं लभेत्॥"
इत्यन्तेन तत्तत् फलं तत्तद्दानमभिधायोक्तम्।
"अकामः सात्त्विको लोको यत्किञ्चिद्विनिवेदयेत्।
तेनैव स्थानमाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति॥
धर्म्मवाणिजिका मूढाः फलकामा नराधमाः।
अर्चयन्ति जगन्नाथं ते कामानाप्नुवन्त्युत॥
अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम्॥"
तथा।
"पद्भ्यां प्रतीच्छते देवः सकामेन निवेदितम्।
मूर्द्ध्ना प्रतीच्छते दत्तमकामेन द्विजोत्तमाः॥"
उक्तवामनपुराणवचने सार्व्वकालिकमित्यनेन मलमासादावपि विष्णुप्रीत्यर्थं देयमिति। इति मलमासतत्त्वम्॥
(तत्र सुसूक्ततासूदयनानि व्याख्यास्यामः। तत्र लोकदोषदर्शिनो सुसूक्तोरादित एवाचार्य्याभिगमनं तस्योपदेशानुष्ठानम्। अग्नेरेवोपचर्य्या धर्म्मशास्त्रानुगमनं तदर्थावबोधस्तेनावष्टम्भस्तत्र यथोक्ताः क्रियाः सतासुपासनमसतां परिवर्ज्जनं न सङ्गतिर्दुर्ज्जनेन सत्यं सर्व्वभूतहितमपरुषमनतिकाले परीक्ष्य वचनं सर्व्वप्राणिषु आत्मनीवावेक्षा सर्व्वासामसारणमसङ्कल्पनमप्रार्थना अनभिध्यानञ्च स्त्रीणां सर्व्वपरिग्रहत्यागः कौपीनं प्रच्छादनार्थं धातुरागनिवसनं कन्थासीवनहेतोः सूची पिप्पलकं शौचाधानहेतोः जलकुल्लिका दण्डधारणं भस्माचर्य्यार्थं पात्रं प्राणधारणार्थमेककालमश्नीयाद् यथोपपन्न एवाभ्यवहारः। श्रमापनयनार्थं शीर्णशुष्कपर्णतृणास्तरणोपधानं ध्यानहेतोः कायनिबन्धनं वनेष्वनिकेतवासः तन्द्रानिद्रालस्यादिकर्म्मवर्ज्जनं इन्द्रियार्थेष्वनुरागोपतापनिग्रहः सुप्रस्थितगतप्रेक्षिताहारविहारप्रत्यङ्गचेष्टादिकेष्वारम्भेषु स्मृतिपूर्व्विका प्रवृत्तिः सत्कारस्तुतिगर्हावमानक्षमत्वं क्षुत्पिपासायासश्रम-